

Gustaf II Adolf.

Den 26 juni 1630 landsteg Gustaf Adolf i Tyskland. Sverige bröt freden och ingrep i Europas strider. Det gick i krig mot den habsburgska kejsarmakten.

Kriget blev ett nästan oavbrutet segertåg. På sommaren 1631 voro de fientliga härarna drivna ur Pommern och Mecklenburg, Oderlinjen erövrade. I september 1631 stod slaget vid Breitenfeld. Vid årsskiftet 1631—32 tog Gustaf Adolf sitt residens i Mainz. En svensk konung, har det sagts, har aldrig intagit en större ställning. Mainz föreföll som Tysklands huvudstad, Gustaf Adolf som dess kejsare. Ej med orätt har Gustaf Adolf i Mainz 1632 jämnförts med Napoleon i Erfurt 1808. Trådarna i Europas politik löpte samman hos honom.

I början av 1632 lämnade Gustaf Adolf Mainz. Den 7 maj höll han sitt intåg i München.

Man har att betrakta de veckor, Gustaf Adolf stannade i Wittelsbachernas huvudstad och land, som höjdpunkten i hans liv. Gustaf Adolf kunde här se tillbaka på en världshistorisk insats. Han hade hejdat Habsburgs strävan att under sin spira skapa ett enat tyskt rike, katolicismens försök att undertrycka protestantismen. Han hade åt Sverige förvärvat en politisk maktställning, som ingen nordisk krona ägt varken förr eller senare.

I slutet av maj 1632 bröt Gustaf Adolf upp från södra Bayern. En ny motståndare hade framträtt. Kejsar Ferdinand II:s forne generalissimus, Albrecht von Wallenstein, hade ånyo trätt i hans tjänst; han hade samlat en ny kejserlig armé.

I Wallenstein fann Gustaf Adolf en jämbördig motståndare. När han i slutet av augusti 1632 försökte en storm på Wallensteins läger, Alte Veste vid Nürnberg, misslyckades han.

I början av november stod Gustaf Adolf vid Lützen. Vid Lützen ville han framtvinga ett definitivt avgörande. Tysklands och Nordeuropas framtid och gestaltning kunde hänga på slagets utgång.

Det tyska kriget är den världshistoriska händelsen i Gustaf Adolfs och Sveriges historia. Samtid och eftervärld ha i den gärning, Gustaf Adolf utfört under detta, ofta nog sett ett Guds underbara ingripande. Men stundom också en nog så onödiga episod i Sveriges historia.

Historisk vetenskap har att söka klarlägga händelseförlopp och orsakssammanhang. Intetdera kan i detta fall förstås utan mot bakgrunden av Sveriges och Gustaf Adolfs tidigare historia. Nyckeln till vad som hände ligger här.

* *
* *

Vasatidens Sverige var politiskt-geografiskt ett annat Sverige än våra dagars.

För våra dagars Sverige är längdsträckningen karaktäristisk. Vasatidens Sverige hade en sträckning på bredden nästan lika lång som sträckningen på längden; Finland var en del av Sverige. Våra dagars Sverige har sina gränser i Östersjön, Öresund, Kattegat och Skagerak. Vasatidens Sverige var i söder stängt från Östersjön och från Öresund; Skåne och Blekinge voro danska land. Icke nog härmed. Danmark sträckte en arm ut över Östersjön; Gottland och Ösel voro danska. Även i väster var Vasatidens Sverige — utom vid Göta älvs mynning — helt stängt från havet och omgivet av Danmark; Halland, Bohuslän och Norge voro delar av Danmark. I norr sköto tvenne andra danska land, Jämtland och Härjedalen, som en kil ned till knappt mer än fem mils avstånd från Bottniska viken.

Sverige var sålunda i söder, i väster och i norr invallat av den dansk-norska monarkien. Dessa gränsförhållanden ha sin naturliga förklaring i det svenska och det danska rikets uppkomsthistoria. Rikenas uppkomst faller under tider, då hav och vatten förbundo, land i regel skilde. Sverige har uppvuxit kring Mälaren, de mellansvenska sjö- och flodsystemen, Bottniska viken och Ålandshav; Stockholm, huvudstaden låg mitt i riket. På liknande sätt har Danmark uppvuxit kring Öresund, Bälten, Kattegat och Skagerak; Köpenhamn, huvudstaden, låg också den mitt i riket.

Men hur naturvuxna Sveriges gamla gränser än voro, för Vasatidens Sverige voro de, som Arthur Stille en gång skarpt framhållit, ekonomiskt och politiskt blivna så ogynnsamma som gärna möjligt.

Den danska invallningen gav Danmark i hög grad den ekonomiska makten över södra Sverige. Småland och delvis Västergötland hade sina naturliga in- och utfartsvägar främst längs Blekinges, Skånes och Hallands ådalar. Handeln gick längs dessa. De svenska gränslandskapen i söder voro uppland för städerna i de skånska landskapen. »Juten drog fetman ur landet», sade Axel Oxenstierna. Men Danmark kunde även sätta effektiva bommar för en fri utveckling av det övriga Sveriges förbindelser utåt. Makten över Östersjön och Östersjöns in- och utfartspart, Öresund, var i Danmarks hand. Den danska invallningens betydelse sträckte sig längre. Den hotade Sveriges politiska oberoende. Faran var så mycket större som Danmark ännu fram i 1600:talets början var Sverige ekonomiskt, politiskt och militärt övermäktigt, och de danska Oldenborgarna ännu levde i unionstidens drömmar om en erövring av Sverige, ett återställande av medeltidens skandinaviska storstat.

*

*

*

Det moderna, självständiga Sverige var en skapelse av Gustaf Vasa. Målet för Gustaf Vasas söner och efterträdare blev att söka säkerställa Sverige mot den danska invallningen

genombryta denna, eller på andra vägar skaffa Sverige luft och fria, egna ekonomiska och politiska förbindelser utåt Europa.

Erik XIV är den förste svenske statsman, som klart fattat detta mål i sikte. Danmark och Ryssland sökte i hans dagar taga makten över Estland. Ett danskt Estland skulle varit en ny sten i den danska muren kring Sverige. Ett ryskt Estland skulle varit första stenen i en ny, en rysk mur kring Finland. Erik XIV förekom Danmark och Ryssland och satte sig 1561 i besittning av Estland. Den svenska flottan sökte samtidigt stänga sjöfarten på Narva. Den ryska Östersjöhandeln skulle — så var planen — ledas över det svenska Reval. I det krig med Danmark, det nordiska sjuårskriget, som blev en följd av Estlands erövring och stängningen av Narvafarten, inriktade Erik XIV Sveriges alla krafter på en genombrytning av den danska muren kring Sverige, främst i väster och söder. Men krafterna sveko; genombrytningen misslyckades. Och Sverige måste i freden i Stettin 1570 icke blott frigiva Narvafarten; det måste med stora uppoffringar återköpa Elfsborg och den smala landflik, genom vilken Sverige nådde fram till havet i väster.

Erik XIV:s politik och krigföring hade en utpräglad offensiv anda. Hans planer och tankar fortsattes under följande årtionden — om ock efter andra linjer — i Pontus de la Gardie's erövring av det ryska Narva och i Johan III:s grandiosa försök att genom en svensk-polsk union öppna Sverige nya förbindelser i Düna- och Weichsellanden. Men sin egentlige arvtagare fick Erik XIV i sin yngste broder Carl IX.

Under 1600:talets första decennium strävade Carl IX att i öster utbygga den position Erik XIV vunnit genom besittningstagandet av Estland. Han sökte härifrån rycka Polen Livland, och Ryssland landens kring det inre av Finska viken. Carl IX stannade icke härvid. I norr sökte han över danskt-norskt och ryskt land bryta det svenska väldet väg till norra Atlanten och Ishavet. Den hastigt uppblomstrande engelska handeln på Arkangelsk och norra Ryssland hade i de

tiderna givit dessa hav ekonomisk betydelse. Carl IX syftade åt att skaffa Sverige makten över Europas båda stora infartsvägar till Ryssland, vägen över Finska viken och över Arkangelsk. Samtidigt drev Carl IX en aggressiv politik i söder och väster. Urgammal hävd, lagfäst i Stettinerfreden 1570, garanterade Danmark och Sverige ömsesidig handels- och tullfrihet. I strid häremot började Carl IX pålägga sina undersåtar avgifter för de varor, som de köpte av danskar eller sålde till danskar. Avsikten var att krossa den danska handelns utnyttjande av de svenska gränslandskapen. Den svenska handeln skulle ledas över svenska städer, främst över Göteborg på Hisingen, Carl IX:s egen skapelse.

Carl IX var mäktigt stora planer. De förde Sverige i krig på alla fronter. Men framgången uteblev. I Livland drevs Carl IX och svenskarna ur landet. I Ryssland kämpade Jakob de la Gardie utan avgörande resultat. Och försöken att bryta igenom den danska invallningen vändes under Kalmarkriget i förkrossande nederlag. Danmark erövrade Kalmar och Elfsborg; kriget kom att gälla Sveriges bestånd som oberoende rike. Freden i Knäred 1613 satte inseglet på nederlagen. Den innebar ett uppgivande av Carl IX:s stora planer i norr, väster och söder. I norr drogs Sveriges gräns ungefär där den går i våra dagar. Sverige stängdes för all framtid från norra Atlanten och Ishavet. Danmark garanterades full handels- och tullfrihet i Sverige. I sex år skulle Elfsborg och sju av Västergötlands härad stanna i Danmarks hand; Sverige vara helt stängt från havet i väster. Elfsborg och de sju häraderna skulle lösas med en för de tiderna oerhörd penningssumma.

Knäredfreden var en Versaillesfred. Den var ämnad att för årtionden ekonomiskt och politiskt lamslå Sverige.

* * *

I ett halvt århundrade, 1563—1613, hade Sverige kämpat för att frigöra sig från den danska omfattningen och bryta nya vägar utåt Europa. De många och långa krigen hade

lagt hårda och tunga bördor på det svenska folket. De hade fört till en utomordentlig koncentration av makten i konungens hand. Det hade blivit ett utpräglat personligt regemente, ett medeltida tyrannvälde, om man så vill. Missnöje och opposition hade heller icke uteblivit. Den svenska aristokratien hade rest krav på del i makten och lagbindande av Vasakonungarnas personliga regemente. På 1590:talet hade dessa krav sammanvävts med Sigismunds och Carl IX:s strid om Sveriges krona. Carl IX hade segrat i denna strid om makten. Sigismund, Sveriges legitime konung, hade fördrivits; aristokratien lidit ett förkrossande nederlag. Dess ledare, Erik Sparre, och en rad av den svenska adelns män föllo för Carls bödelsyxa.

Vid Carl IX:s död gjorde den svenska aristokratien en ny framstöt. Sverige var i krig. Konungen var omyndig. Tillfället var så gynnsamt som aldrig förut för avtvingande av en konungaförsäkran. Aristokratien avtvang Gustaf Adolf också en sådan. Enligt denna skulle konungen för framtiden regera med råds råde. Sveriges centrala förvaltning skulle anförtros åt självständiga riksämbetsmän ur rådets krets. Lag skulle stiftas, skatt påläggas, krig och fred beslutas endast med rådets och ständernas samtycke. Samtidigt avtvang adeln Gustaf Adolf vittgående privilegier. Konungaförsäkran och privilegier syftade båda åt samma mål: ett nytt Sverige, ett Sverige, där icke konungen utan aristokratien hade makten.

* * *

En konung har sällan bestigit Sveriges tron under svårare förhållanden än Gustaf Adolf. De stora planerna för tryggande och vidgande av Sverige voro sönderfallna. Fienden stod i landet. Sveriges huvudfästningar voro tagna; dess ekonomiska krafter syntes uttömda. Konungen var berövad sin hävdvunna maktställning. Makten i landet syntes flyttad från konungens gemak till den stora aristokratien i rådkammaren.

Situationen 1611—1612 erinrar om situationen 1718—1719. Skillnaden var monarken: Gustaf Adolf, icke Fredrik I av Hessen.

Gustaf Adolf var vid Carl IX:s död 16 år; den 9 december 1611 fyllde han 17. »Ille faciet», han skall göra't, är ett gammalt ord, som tillskrives Carl IX. Även på fiendesidan anade man något ovanligt hos ynglingen. Det landsflyktiga riksrådet, greve Axel Leijonhuvud vågade icke hoppas, skrev han, att »höken utkläckt någon duvunge». »Den unge ulven» kallade han Gustaf Adolf.

Gustaf Adolf lät inte vänta på att visa klon.

Axel Oxenstierna var vid trontillträdet aristokratiens ledare och hade uppsatt konungaförsäkran och adelsprivilegier. Gustaf Adolf tog honom till rikskansler. Axel Oxenstierna var endast 28 år. Av riksrådet var, som Gustaf Adolf själv sade 1614, »en stor del i förledne tid frånfallne och en part ålderstegne och oföre». Nya män inkallades i riksrådet. En ny, en ung generation fördes av Gustaf Adolf i spetsen för Sveriges regering. Den äldre generationen, deras fäder, hade under Sigismunds och Carl IX:s tid förbrukat sina krafter i inre maktstrider. Den nya generationen var vald med tanke på andra mål.

Gustaf Adolf och vid hans sida Axel Oxenstierna tog ledningen. Formellt iakttog Gustaf Adolf i stort konungaförsäkrans paragrafer. Men hans makt led ingen inskränkning härav; den endast vann i styrka. Ty en skicklig dialektiker i rådkammaren, en talare och folkledare av Guds nåde på riksdagarna, visste Gustaf Adolf att leda riksråd och ständer till de beslut, han själv ville. Oppositionen tystades. Riksråd och ständer berövades friheten att efteråt »morra på regementet» och »disputera om konungen gjort rätt eller orätt». De hade själva aktivt medverkat vid konungens beslut. Gustaf Adolfs konungamakt blev en diktatur, uppbyren av folket. Med fast och säker hand samlade den unge konungen Sverige till kamp för det mål, som Vasakonungarna i snart ett århundrade ställt: brytandet av Sveriges isolering.

Målet markeras nu än starkare: Sverige, dess storhet och ära, dess majestät.

Gustaf Adolf hade höga tankar om Sverige. När vår tids italienare drömmer om sitt lands storhet, eldas han av den bild, som historieskrivningen ger honom av det forntida Rom; minnena av en gången storhetstid samlas, grävas ur jorden; drömmen blir att återuppväcka de romerska cæsarerna och deras världsbehärskande Rom. Gustaf Adolf eldades av liknande idéer. Sin kunskap om Sveriges historia hade han från Johannes Magnus' »Gotorum Sveonumque Historia». Sverige var i denna de gamla götarnas hemland. Från Sverige hade göterna utgått på sina eröfringståg runt Europa, Asien och Afrika. För deras, för svenska mäns vapen hade en gång det obesegrade Rom fallit. Gustaf Adolf tvekade icke om att detta var sanning. Sveriges ridderskap var, det är hans egna ord, efterkommande av »de framfarne götars ätt, som underlagt sig nästan hela världen, och många konungariket sig underkastat och i många hundra år regerat»; Sverige självt var världens äldsta rike, aldrig av någon underkuvat, »för vad skull det ock billigt företräde och preeminens för andra konungariket hava bör». Gustaf Adolf gick i spetsen för uppsökandet och insamlandet av gamla monument, »som fäderneslandet kan bliva illustrerat med»; han tillsatte Sveriges första antikvarier; dagen efter sitt berömda avskedstal till ständerna före det tyska kriget undertecknade han deras instruktion. I hans arbetsrum på Stockholms slott hängde tapeter, som framställde »de götiska historierna». I den tornei, som gick av stapeln vid hans kröning i Uppsala 1617, uppträdde han själv som götarnas konung Berik och bröt en lans för att »de gamla göters rätta ursprung utur Sverige är».

Vem var denne konung Berik, i vars skepnad Sveriges konung framträdde för allt folket vid sin kröning?

Berik var enligt Johannes Magnus Sveriges 14:de konung, vald år 836 efter syndafloden. Konung Berik hade på sin tid varit målsman för en ny svensk politik, ett nytt Sverige. Tiden före hans tronbestigning hade, liksom före Gustaf

Adolfs egen, varit en tid av inre fejder. Konung Berik hade riktat Sveriges krafter utåt mot dess fiender. Han hade fört svenskarna på härfärd mot landen på andra sidan Östersjön, hade här erövrat preussarnas land, fört krig i Pommern, Polen och Mecklenburg och underlagt sig en stor del av Venden.

Gustaf Adolfs tankar rörde sig från början av hans regering om återupprättandet av Sveriges gamla storhet och ära, dess majestät. Gynnsamma förhållanden möjliggjorde dessa tankars förverkligande. Förhållandena framgingo ytterst ur ett förändrat ekonomiskt världsläge.

* *
*

Christiern IV hade i Knäredfreden 1613 genom en Elfsborgslösen på en million riksdaler liksom Bismarck i Frankfurterfreden 1871 genom ett krigsskadestånd på 5 milliarder guldfrancs avsett att för framtiden lamslå motståndaren. Men liksom Bismarck räknade Christiern IV fel. Tecken på en strömkantring i Sveriges ekonomiska förhållanden hade redan börjat visa sig. Dessa hade undgått Christiern IV.

Tiden från förra hälften av 1500-talet fram mot mitten av 1600-talet är en brytningstid i Europas ekonomiska liv. Många orsaker ha medverkat härtill. Upptäckten av sjövägen till Indien ledde den indiska varuströmmen över Lissabon och Antwerpen, senare Amsterdam, i stället för över Alexandria, Venedig och Sydtysklands städer. Den indiska handeln befriades härigenom från de höga tullar och fördyrande mellanhänder, som den tidigare varit belastad med. Av än större betydelse blev den oerhörda ökning av guld- och än mer silverproduktionen, som inträdde särskilt från mitten av 1500-talet genom bearbetning av Amerikas rika guld- och silvergruvor. Den årliga silverproduktionen ända till nio-dubblades.

Följderna av främst dessa förhållanden blevo en omvälvning av Europas hela ekonomiska liv. Italien och Sydtyskland, de tidigare ledande landen i Europas storhandel

och produktion av ädla metaller, förlorade sin maktställning. Nederländerna och England blevo deras arvtagare, den nya världshandelns centra. En annan än betydelsefullare följd, främst av den ökade guld- och silverproduktionen, blev en revolution av alla priser. Priserna på nästan alla varor började från mitten av 1500:talet stiga. Prisstegringen fortsatte nästan oavbrutet ända fram mot mitten av 1600:talet.

För all Europas varuproduktion och varuhandel fick denna ständigt stigande prisnivå en mäktigt stimulerande verkan. Överallt i Europa, där det fanns kapital och arbetsinitiativ, satte man i gång utvidgningar av driften och nya, djärva företag. Europas handel och industri upplevde en blomstringstid som aldrig förut, ett tidvis nästan äventyrligt uppsving. Men en ekonomisk uppgång är aldrig en uppgång för alla. Och under den stora uppgångstiden från mitten av 1500:talet tillfölo de stora vinsterna endast smärre skikt av samhället. Hos dessa och främst hos de privilegierade samhällsklasserna hopades hittills osedda rikedomar. Huvudmassan av de ofrälse stånden, bönder och löntagare, kunde däremot icke följa med i utvecklingen. För dem medförde prisrevolutionen fattigdom, ja i länder, där en omläggning av näringslivet framtvingades, stundom den rena ruinen.

Den stora prisrevolutionen är den ekonomiska bakgrunden både för Europas aristokratiska samhällsskick under 1600:talet och för de stora krig, den inre jäsning och de revolutioner, som Europa under samma tid genomlevde.

Den ekonomiska högkonjunkturen ute i Europa nådde i Norden tidigast till Danmark. En av orsakerna härtill var, att prisstegringen först och kraftigast träffade spannmål och lantbruksprodukter, Danmarks huvudvaror. En läst korn kostade på 1520:talet i Danmark 16 daler; 1560 var den uppe i 32 daler, på 1590:talet i 84. En annan orsak var, att Danmark genom Öresundstullen beskattade all Västeuropas handel och sjöfart på Östersjöländerna. Och denna handel och sjöfart steg nästan fantastiskt. Ännu under tiden fram mot 1550:talet passerades Öresund årligen av endast c:a. 1,300 fartyg; under 1560:talet var fartygens antal mer än fördubblat,

över 3,100; under 1500:talets sista decennium nådde det över 5,600. Tiden från mitten av 1500:talet till mitten av 1620:talet — då spannmålspriserna åter började sjunka och trafiken genom Öresund på allvar minskas — är i Danmarks historia en ekonomisk storhetstid. Minnena därav stå ännu i de många praktfulla danska och skånska herregårdarna och i Christiern IV:s än praktfullare slott, Fredriksborg, Rosenborg och många andra, i hans mäktiga fästningar och stadsanläggningar.

* *
* *

De ekonomiska högkonjunkturerna ha aldrig infallit samtidigt i Sverige och Danmark. Sverige låg också nu länge i stort sett oberört av den ekonomiska utvecklingen ute i Europa. Det var ett avlägset, i Europa ännu okänt land; det var genom den danska invallningen isolerat, så gott som helt stängt från all direkt förbindelse med Europas stora ekonomiska centra. Sveriges naturtillgångar voro järn, koppar och skog. Ett upparbetande och vinstgivande utnyttjande av dessa krävde kapital. Sverige var kapitalfattigt. Dess folk var kommersiellt och industriellt både oföretagsamt och oförfaret.

Först vid tiden omkring 1600 inträdde en förändring. Koppar blev en i Europa allt mer och mer eftersökt vara; priset på koppar steg. Man upptäckte samtidigt det svenska järnets utomordentliga egenskaper, dess seghet och styrka, som gjorde det till det bästa tillgängliga material för kanon- och vapentillverkning. Europas blickar drogos under dessa förhållanden till Sveriges naturrikedomar. Kapital började inströmma. Hollands affärsmän och industriidkare, tidens stora finansmakt, funno fördelaktigt att placera pengar i svenska bergverk och manufaktur. Den svenska bergshandlingen kunde härigenom redan i Carl IX:s tid börja drivas i större skala och med förbättrade metoder. Den ekonomiska högkonjunkturen började nå fram till Sverige.

Gustaf Adolf hade skarp blick och ett aldrig slappnande

intresse för ekonomiska frågor. Han var i affärer optimist. Icke sällan träffades han av motgångar, men han fällde aldrig modet utan var ständigt färdig att med samma spänstighet pröva nya idéer och projekt. Och klarare än kanske någon av sin samtid insåg Gustaf Adolf att, som han själv sade: »Sveriges välfärd beror på handel och seglation».

Uppgiften var främst att i större omfattning än tidigare leda utländskt kapital och företagsamhet till Sverige. Endast härigenom kunde det bli möjligt att rätt utnyttja högkonjunkturerna på världsmarknaden. Redan 1616—1618 gjorde Gustaf Adolf en mästerkupp. Han lyckades i Holland upptaga Sveriges första utrikes statslån. Med dessa lån, som för övrigt aldrig återbetaltes, kunde Gustaf Adolf likvidera $\frac{1}{3}$ av Elfsborgs lösen. De följande åren medförde nya framgångar. Med holländskt kapital omskapade holländska finansmän, främst Louis De Geer, och yrkeskunniga valloner den svenska bergshanteringen. En svensk industri nyskapades. Sveriges handel fick ett hittills okänt uppsving. Hand i hand härmed gick en ny näringslagstiftning och en omfattande verksamhet för att tillgodose det ekonomiska livets krav. En merkantil ordning genomfördes. Handels- och seglationsordningen av 1614 ordnade Sveriges handel och sjöfart efter dåtidens moderna principer, nya skråförfattningar reglerade hantverken; monopol och handelskompanier instiftades; nya tulltaxor utarbetades; nya städer, främst det nuvarande Göteborg, grundades.

De resultat, som i Gustaf Adolfs dagar vunnos på det ekonomiska området kunna endast i ringa mån åskådliggöras med siffror. Men de siffror, som finnas, äro talande. Den svenska statens inkomst av kopparproduktionen var 1624 c:a 330,000 daler; 1627 var den fördubblad, c:a 610,000 daler. Under 1600:talets första decennium gingo årligen 56 fartyg från Sverige—Finland vestvarts genom Öresund; under 1620:talet var antalet mer än fördubblat. För Sveriges varuexport genom Öresund finnas mera tillförlitliga siffror först från 1620:talet. De visa, att Sveriges kopparexport genom Öresund från 1621—25 till 1631—35 mer än femdubblades; dess järnexport under

samma tid sjudubblades. Ännu fram i 1620:talet hade huvudparten av den svenska arméens vapen köpts i utlandet. Mot slutet av årtiondet arbetade den svenska vapenindustrien för export, och den stora armé — 35,000 man — som Gustaf Adolf 1630 förde till Tyskland bar vapen av svensk tillverkning.

Den ekonomiska uppgången i Gustaf Adolfs dagar gjorde det möjligt för Sverige att hastigt nog övervinna den åderlåtning, som Elfsborgs lösen innebar. Icke nog härmed. Den gav en växt åt samhället som aldrig tidigare. Denna samhällets stigande utveckling fick genomgripande följder. De hävdvunna gamla former, i vilka samhällslivet dittills rört sig, sprängdes eller visade sig otillräckliga.

Gustaf Adolf och hans män ställdes inför nya samhällsproblem.

* * *

Det svenska samhället hade ännu i Carl IX:s dagar en övervägande rent medeltida, primitiv struktur. Konungen styrde själv personligen riket. Det var Carl IX, under slutet av sin regering, nog att för rikets centrala förvaltning ha till sitt bistånd en skattmästare, en hofkansler, några kammarråd och något tiotal skrivare i kansliet och kammaren. För den lokala förvaltningen redde han sig med en, enligt hans egen mening, alltid tjuvaktig fogdehop ute i landsändarna. Carl IX:s regering var en tid, då det i rikets styrelse, som Axel Oxenstiernas ord falla, »understundom gick raps om raps».

Den svenska aristokratien hade länge påkallat en förändring. I Gustaf Adolfs konungaförsäkran hade aristokratien genomdrivit, att de fem höga riksämbetsmännen, riksråd och kammarråd skulle tillsättas. Reformen genomfördes, men visade sig hastigt otillräcklig. En fullständig nyorganisation visade sig nödvändig. Med främst Axel Oxenstierna vid sin sida gick Gustaf Adolf till arbetet.

Riksdag och adel fick stadgade former, den senare genom

riddarhusordningen av 1626. Den centrala förvaltningen ordnades med riksrådet som medelpunkt; dettas medlemmar, som hittills helst och mest levat som jorddrottare på sina gods och förlänningar, förvandlades i allt större och större utsträckning till ämbetsmän med regelbunden tjänstgöring. Kansliet och kammaren blevo till ordnade ämbetsverk med noggrann instruktion och arbetsordning. En svensk diplomati med residenter och agenter i utlandet och ordnat underrättelse- och propagandaväsen utbildades. Krigs- och amiralitetsskollegiernas upprättande förbereddes. Den lokala förvaltningen sattes i nytt system genom landshövdingeämbetenas utveckling. Rättsväsendet nydanades genom inrättandet av Svea hofrätt och hofrätterna i Åbo och Dorpat, genom en ny rättegångsordinantia och processordning; finansväsendet genom införandet av indirekta skatter, ett nytt uppbördsväsen, en omläggning av statens hela räkenskapsväsen, upplägget av riksstater och rikshuvudböcker; krigsväsendet till sjöss genom stora nybyggnader, krigsväsendet till lands genom en fastare organisation, en ny utrustning och eldteknik, en ny taktik och strategi; undervisningsväsendet genom upprättandet av gymnasier och genom nygrundandet av Uppsala universitet och universitetsbibliotek. Samtidigt nedlades ett stort arbete inom kyrklig lagstiftning. I statens intresse kvävdes skoningslöst all tankefrihet i religiösa frågor genom religionsstadgan av 1617.

Det skulle föra för långt att mera i detalj genomgå Gustaf Adolfs reorganisation av Sverige. Det vare nog sagt, att reorganisationen sträckte sig till samhällslivets alla områden. Gammal hävd och äldre åskådningar brötos ofta hänsynslöst av den unge konungen. Det gamla och murkna sopades radikalt undan. Sverige fick av Gustaf Adolf sin för århundraden bestående inre ordning. Denna ordnings inre fasthet — och icke minst Gustaf Adolfs nyorganiserade krigshär och nya krigskonst — gav Sverige en slagkraft som intet annat av Nordeuropas riken. Det gav Sverige makt att lösa Nordeuropas stora frågor.

*

*

*

Gustaf Adolf, det svenska samhällets nydanare, tillbragte huvuddelen av sitt liv i krig. Det danska var slut 1613. Det ryska, det polska, det tyska följde. De grepo utan avbrott in i varandra som länkar i en och samma kedja.

Gustaf Adolf har själv framställt både det ryska och det polska kriget som svenska försvarskrig. Sigismunds traktat efter den svenska kronan, hans svekfullhet, och faran att han skulle bringa Sverige under påvens och Polens ok och trældom, hade enligt Gustaf Adolfs ord tvingat Sverige till det polska kriget. Samme Sigismund hade genom sitt försök att lägga Ryssland under polskt och papistiskt välde och därigenom bringa Sverige i ytterligare farlighet tvingat Sverige även till det ryska kriget. Orden äro fällda i tider, då det för Gustaf Adolf gällde att samla sitt folk och ute i Europa skaffa sig bundsförvanter för krigens genomförande. Gustaf Adolf har i dem påtagligt överdrivit den fara, som hotade från Sigismund och Polen. Sigismund saknade en flotta, en nödvändig förutsättning för en erövring av Sverige, och Sverige var för hans polska adelsrepublik ett avlägset land, för vars erövring allt verkligt intresse saknades. Sigismunds planer på en erövring av Sverige, om vilka rykten flitigt spredos i Sverige och Europa, voro icke annat än lösa projekt utan fotfäste i reala förhållanden. Gustaf Adolfs tankar och planer, när han gick i ryska och polska krigen, kunna icke utläsas ur hans samlingssignaler vid riksdagarna eller hans diplomatiska hänvändelser till utlandet. Dessa äro av samma art som den engelska signalen 1914: kamp för Belgiens frihet. Statsmän och politiker ha i alla tider framställt sina krig som framtvingna försvarskrig, som rättfärdiga, Gudi behagliga företag. Deras tankar och planer utläsas aldrig helt ur deras ord. De utläsas ur deras handlingar.

De tidigare Vasakonungarna hade sökt genombryta den danska invallning, som omslöt och isolerade Sverige. Det nordiska sjuårskriget och Kalmarkriget hade visat, att det vid denna tid översteg Sveriges krafter att över Bohuslän, Halland och Skåne, bryta sig fram till Västerhavet och Öresund. Orsaken härtill låg i att de fattiga, glest befolkade

gränslandskapen mot Danmark, Småland och Västergötland, icke gävo den svenska arméen någon operationsbasis för större, avgörande anfallsrörelser. Och i Gustaf Adolfs dagar hade Christiern IV för enorma summor utbyggt den danska befästningsgördeln i Bohuslän och de skånska landskapen — Bohus, Varberg, Halmstad, Laholm, Kristianstad, Kristianopol, Helsingborg och Malmö. En erövring av dessa landskap norrifrån hade härigenom blivit en för Sverige väl närmast olöslig militär uppgift.

Redan sedan länge hade ett långt svagare motstånd mött Sverige, när det genom erövringar på andra sidan Östersjön sökt kringgå den danska muren. Estland hade tagits av Erik XIV; därtill hade senare lagts Narva och från 1609 kämpade Jakob de la Gardie i Ryssland. Här på andra sidan Östersjön öppnade sig också långt större möjligheter, stod för Sverige långt mera att vinna än i Bohuslän och de skånska landskapen. Ty Östersjön och länderna vid dess södra och östra kust hade i dessa tider fått en utomordentlig ekonomisk och politisk betydelse. Östersjöländerna spelade för Västeuropas industriländer samma roll som i senare århundraden de transoceaniska kolonierna. I Östersjöländerna hämtade Västeuropas industriländer sin spannmål och sina råvaror. Här hade de det viktigaste avsättningsområdet för sina industriprodukter. Från senare hälften av 1500-talet hade detta handelsutbyte mellan Västeuropa och Östersjöländerna tagit ett oerhört uppsving. Tusentals fartyg gingo i årlig trafik över Östersjön. Danzig, Königsberg, Riga och Reval hörde till Europas största och rikaste handelsstäder.

Sveriges naturliga medtävlare om makten över de rika landen och städerna på andra sidan Östersjön voro Ryssland och Polen.

När freden med Danmark var sluten i Knäred 1613, vände Gustaf Adolf sina vapen mot Ryssland. I freden i Stolbova 1617 sattes Sveriges gräns i öster i Ladoga, i de stora, »trettio mil breda» ingermanländska morasen, i Narova och Pejpus. De ryska landen vid det inre av Finska viken blevo svenska; Finska viken ett svenskt innanhav.

Rysslands viktigaste förbindelseväg med Europa var i Sveriges hand. Ryssland skulle nu, sade Gustaf Adolf, icke utan Sveriges goda vilja kunna komma med en båt i Östersjön. Dess handel med Europa över Östersjön skulle för framtiden gå över svenska hamnar och genom svenska tullhus. Ett nytt land var vunnet för Sveriges ekonomiska expansion. »I av adel och andre, som fria gods begären», sade Gustaf Adolf till ridderskapet på riksdagen i Stockholm 1617, »vad trängens I här, riven och slitens om incka få gårdar, dragen dit till dessa land och rödjen Eder så store gods, som Eder själv lyster, och vars och ens makt tillåter, jag skall Eder med privilegier och frihet försörja, hjälpa och all gunst bevisa». Till borgerskapet föllo hans ord: »all den ryska handeln ha nu Sveriges städer god lägenhet allena på sig att draga»; »dem står ock nu fritt att driva sin handel genom Ryssland, så vitt de vilja i världen».

Mellan Sverige och Polen rådde stillestånd sedan Carl IX:s tid. På sommaren 1617 var Polen upptaget av krig i Ryssland; Livland var blottat på trupper; Kurland i upprorisk jäsning. Men Sveriges krig med Ryssland var slutat genom freden i Stolbova i början av året. Tillfället var gynnsamt. I juni 1617 skrev det svenska riksrådet till den polska senaten: »Vi vilja icke längre låta smörja oss om munnen med stilleståndens honung». Samtidigt gick en svensk armé till angrepp mot Livland. Den eröfrade Pernau. Fyra år senare, 1621, var Polen invecklat i ett olyckligt krig med Turkiet; Livland åter blottat på trupper. Gustaf Adolf gick åter mot detta land. Riga togs, och nya fälttåg ledde 1626 till en svensk erövring av hela Livland. Redan samma år fortsatte Gustaf Adolf det polska kriget på en ny krigsskådeplats. Holland var sedan 1621 i krig med Spanien; Danmark sedan 1625 i krig med kejsaren och den katolska ligan. De båda makter, som vid sidan av Polen och Ryssland hade huvudintresset av att lägga hinder i vägen för att Sverige gjorde sig till herre över Östersjöhandeln, voro därmed ur spelet. Gustaf Adolf flyttade sitt krig mot Polen till Preussen, kärnlandet för storhandeln i Östersjöområdet. De svenska vapnen

vunno nya framgångar. I stilleståndet i Altmark 1629 tvingades Polen avträda Livland och en rad orter i Preussen. Och Sverige förvärvade samtidigt, viktigast av allt, rätt att taga tull vid Pillau och Memel, vid Danzig, vid Libau och Windau.

Mer än tre decenniers krig voro 1629 förda till avslutning. Under de nära tjugo år, som Gustaf Adolf haft ledningen av dessa krig, hade Sverige etapp för etapp satt sig i besittning av länderna på andra sidan Östersjön. Till de tidigast vunna infartsvägarna till Ryssland längs de floder, som utmytna i Finska viken, hade lagts Dünalinjen och till slut den ekonomiska makten över Njemens, Pregels och Weichsels mynningar. En klart utformad, ledande tanke ligger bakom Gustaf Adolfs handlingar. Tanken är densamma, som bestämt de tidigare Vasakonungarnas politik: att bryta Sveriges isolering. Denna tanke har av Gustaf Adolf ytterligare utformats. Hans regering var en tid av mäktig ekonomisk och politisk expansion för Sverige. Han själv var en nydanare i yttre som inre politik, en aktiv politiker, som satte stora mål för Sverige. Vasakonungarnas gamla tanke har hos Gustaf Adolf blivit till tanken att skapa ett svenskt Östersjövälde.

I själva verket var detta Sveriges Östersjövälde ekonomiskt vunnet i Altmark. »Alla Östersjöns hamnar», skrev Axel Oxenstierna efter fördragets ingående, »bliva nu i Hans Kunglige Maj:ts händer, ifrån Kalmar och intill Dantzic genom Livland och Preussen». Ekonomiskt innebar detta, att av de 1,686 fartyg, som år 1631 seglade från Östersjön västerut genom Öresund kommo 1,273 från hamnar, där Sverige efter stilleståndet i Altmark uppbar tull. Frånräknas fartyg, som kommo från den danska monarkien, tog Sverige tull av 85 % av från Östersjön utgående fartyg.

Gustaf Adolf var på väg att förvandla Östersjön till en svensk insjö.

* * *

Danmark hade sedan gammalt makten över Öresund. Sverige tog i Gustaf Adolfs tid makten över Östersjöns ham-

nar. De båda nordiska rikena delade nu makten över Östersjöns handel. Men vid samma tid, som Sverige vann denna sin maktställning, sågo både Sverige och Danmark sitt Östersjövälde hotat med undergång. Hotet kom från den habsburgska kejsarmakten.

Det krig mellan kejsar Ferdinand II och Böhmen, som utbröt 1618 — det trettioåriga kriget — hade under 1620:talet utvecklats sig från ett inre österrikiskt till ett allmänt tyskt. Det habsburgska kejsarhusets planer fingo i detta krig en spännvidd som aldrig tidigare. De syftade åt upprättandet av ett enat Tyskland under den habsburgska kejsarens spira. Hand i hand med denna stora politiska tanke gick en strävan att samtidigt med undertryckandet av de protestantiska furstarna undertrycka även protestantismen. Det under Habsburg politiskt enade Tyskland skulle vara ett katolskt Tyskland.

Redan tidigt hade både Gustaf Adolf och Christiern IV med uppmärksamhet följt utvecklingen i Tyskland. Landet söder om Östersjön hade i århundraden varit ett de politiskt maktlösa småstaternas land. De båda nordiska konungarna fattade klart de faror, som uppkomsten av en stormakt söder om Östersjön innebar för Sverige och Danmark. Under 1620:talets förra del hade underhandlingar förts om deras ingripande i Tyskland. Gustaf Adolf hade 1624 ställt stora krav härför, bland annat att två hamnar vid Nord- och Östersjön, helst Wismar och Bremen, skulle överlåtas till honom. Christiern IV begärde mindre och upptog 1625 kampen mot Habsburg. Men Tilly och den kejsarlige fältherren Albrecht von Wallenstein drevo inom kort Christiern IV ur Tyskland. Wallenstein erövrade hela Jylland, började besätta Östersjöns södra kuster och bemäktiga sig den ena hamnstaden efter den andra; själv tog han Mecklenburgs hertigkrona. Nya, vidgade politiska mål ställdes. Gamla spanska planer på att krossa Hollands handel i Östersjön vaknade till nytt liv. Wallensteins fantasi kretsade kring tanken på ett habsburgskt-katolskt Östersjövälde i stället för ett danskt-svenskt-protestantiskt. Wallenstein blev kejsarlig amiral, »de oceaniska och baltiska havens general», och grep sig an med skapandet

av en kejserlig örlogsflotta. 1628 började han belägra Stralsund; staden var avsedd bli huvudstation för den kejserliga Östersjöflottan. 1627 och 1629 gingo Wallensteinska hjälpkårear till Sigismund mot Gustaf Adolf i Preussen. Det senare året kom även det kejserliga restitutionsediktet, avsett att lägga det protestantiska Tyskland under kejsaren och katolicismen.

Den politiska utvecklingen i Nordeuropa hade under 1620:talets sista år inträtt i ett avgörande skede. Habsburgs och Wallensteins planer syntes närma sig sitt förverkligande. Danmark var slaget. Den maktställning, som Sverige vunnit under de senaste årtiondena, stod på spel. Kejsaren och Sigismund kunde väntas gå till gemensamt anfall. Sverige hade nu, menade Gustaf Adolf, »intet annat att vänta än riksens yttersta fördärv, eller ock ett långvarigt och besvärligt krig». Till ständerna ställde han vid årsskiftet 1627—28 frågan, om man skulle sitta stilla och undfå kriget inom fäderneslandets gränser eller lägga kriget och dess bördor på kejsarens och de påviskes land och provinser. Själv tvekade Gustaf Adolf icke om svaret. Han såg faran. Men han hade också öppen blick för de vida utsikter, som omvälvningen i norra Tyskland öppnade för Sverige. Han ville föra kriget offensivt. Och Sveriges riksråd och ständer följde honom.

Gustaf Adolf satte i gång en väl planerad, omsiktsfull offensiv. Hans diplomati var oavlåtligt verksam för att knyta förbindelser och allianser ute i Europa och styrka Danmark och de tyska ständerna i deras kamp mot kejsaren och Wallenstein. 1628 sände han en hjälphär till Stralsund. Staden räddades. Den svenska besättningen stannade kvar, och Gustaf Adolf vann i Stralsund en trygg hamn och utgångspunkt för ett krig i Tyskland. Följande år slutförde han kriget mot Polen. Stilleståndet i Altmark gav genom de rika tullinkomster, som tillförsäkrades Sverige, krigskassa för det tyska kriget. Och det frigjorde den svenska arméen.

Det osäkra politiska läget tillät icke att avdanka den svenska arméen i det polska Preussen. Att hålla den kvar där, var omöjligt; landet höll på att helt ödeläggas. Att sända

den till Sverige, skrev Axel Oxenstierna, »var intet annat än ruinera riket». Samtidigt blev de nordtyska ständernas ställning allt svårare. De »gå kräftegången» skrev Axel Oxenstierna i april 1630; »hjälpas de icke snart genom Guds bistånd, så är det med dem ute och vår fara vissare än solskenet».

I denna situation tvekade Gustaf Adolf ej längre. Han förde den svenska arméen till Tyskland.

* * *

När Gustaf Adolf i juni 1630 började det tyska kriget gingo hans planer ut på att tvinga kejsaren att draga sina trupper tillbaka från Nordtyskland, att utrymma alla hamnar vid Östersjön och Nordsjön och återinsätta de i Nordtyskland fördrivna furstarna. Nordtyskland skulle åter bli den svaga, politiskt splittrade grannmakt, som Sverige önskade vid södra Östersjökusten. Själv tänkte Gustaf Adolf behålla åtminstone Stralsund. Sverige skulle därigenom få en fast punkt i Tyskland. En ny länk, makten över Odermynningen, skulle läggas i Sveriges Östersjövälde.

Det krig, Gustaf Adolf 1630 begynte, var ett krig i den svenska statens intresse till skydd och utvidgning av Sverige och dess herradöme över Östersjön. Det riktade sig mot Habsburgs försök att skapa ett enat, katolskt Tyskland, mot dess strävan att tillvälla sig »dominium maris» och spela mästare i Östersjön.

Avgörandena i det tyska kriget föll snabbt. Knappast mera än ett år efter sin landstigning hade Gustaf Adolf vunnit de mål, han ställt sig.

Under de nya framgångar, som följde, växte och vidgades Gustaf Adolfs planer. Han tänkte sig nu närmast att inom Tysklands gränser upprätta ett förbund av dess protestantiska stater. Sverige skulle vara den ledande makten i detta protestantiska förbund; Östersjökusten, Pommern och de mecklenburgska hamnstäderna, skulle bli svenskt land.

Ett nytt Tyskland, ett Tyskland, i vilket Sverige hade en härskande ställning, föresvävade Gustaf Adolf.

I dessa banor rörde sig den svenske konungens tankar, när han vid Lützen mötte Wallenstein. Härarna drabbade samman. Gustaf Adolf stupade.

* *
*

Något definitivt avgörande i kriget vanns icke vid Lützen. Gustaf Adolfs sista stora planer blevo aldrig förverkligade. Men det verk han utfört under sitt liv blev bestående.

Huset Habsburgs planer på ett enat katolskt Tyskland voro för alltid undanröjda. De tyska protestantiska småfurstarna och protestantismen voro räddade. Sverige var skapat på nytt. Nya vägar öppnade för dess utveckling. Sveriges Östersjövälde, dess storhet och ära, dess majestät var en realitet.

I stolta, gyllene ord satte samtiden Gustaf Adolfs eftermäle på Riddarholmskyrkans mur. Inskriftens sista ord äro:

Moriens triumphavit.

Curt Weibull.